

Јелена Павловић, докторанд

Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Београд, Србија
j.pavlovic.phd@edu.arh.bg.ac.rs

Катарина Тарановић, докторанд

Универзитет у Београду – Архитектонски факултет, Београд, Србија
k.taranovic.phd@edu.arh.bg.ac.rs

ПРОСТОРНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ САВРЕМЕНОГ КОНЦЕПТА КУЛТУРНЕ ОДРЖИВОСТИ НА ПРИМЕРУ ИНДУСТРИЈСКОГ НАСЛЕЂА

Апстракт

Рад се бави актуелним питањима одрживости културе у архитектонском дискурсу, која указују на растућу потребу за разумевањем културне одрживости као једног од *стубова одрживог развоја*, поред економске, социјалне и одрживости животне средине. Идентификација културе као аспекта виталног за одрживи развој и њена дистинкција од социјалног, представља значајну промену у односу на техницистичку парадигму досадашњих промишљања о одрживости архитектуре. Културолошка обележја једног друштва се манифестују кроз архитектуру, чиме утичу на изградњу његове колективне меморије и идентитета. Акумулација културног капитала, његово дељење и трансформација сматрају се кључним за обезбеђење потребног континуитета идентитета. У том смислу, принципи *adaptive reuse* антиципирају продужење животног века објеката, при чему колективна меморија има активну улогу у перцепцији промена. У раду су разматрани индустријски објекти, чији је активни удео у културном развоју неретко потцењен због њиховог претежно утилитарног карактера, упркос великим потенцијалима, без обзира на непостојање или статус њихове заштите. Утицај колективне меморије анализиран је на примеру привремене промене дела физичке структуре у оквиру пренамене за потребе савремених фестивалских пракси какве се изводе у свету. Ова разматрања треба да утичу на подизање свести о могућностима привремених, али и потенцијално трајних трансформација индустријских објеката, кроз детаљну анализу културне одрживости у архитектонском дискурсу и спреге с колективном меморијом.

Кључне речи: одрживи развој, културна одрживост, колективна меморија, *adaptive reuse*, индустријско наслеђе

Jelena Pavlovic, PhD Student
University of Belgrade – Faculty of Architecture, Belgrade, Serbia
j.pavlovic.phd@edu.arh.bg.ac.rs

Katarina Taranovic, PhD Student
University of Belgrade – Faculty of Architecture, Belgrade, Serbia
k.taranovic.phd@edu.arh.bg.ac.rs

SPATIAL IMPLICATIONS OF CONTEMPORARY CULTURAL SUSTAINABILITY CONCEPT ON THE EXAMPLE OF INDUSTRIAL HERITAGE

Abstract

The paper explores current issues of cultural sustainability in architectural discourse, which indicates the growing need for understanding cultural sustainability as one of the „pillars of sustainable development“, in addition to economic, social, and environmental ones. Identification of culture as an aspect vital for sustainable development, and its distinction from the social, is a significant change compared to the technical paradigm of previous reflections on architectural sustainability. Cultural features of a society are manifested through architecture, which affects the shaping of collective memory and identity. The accumulation of cultural capital, its sharing and transformation are considered key to ensuring the necessary continuity of identity. In this sense, the principles of adaptive reuse anticipate the extension of the lifespan of buildings, with collective memory playing an active role in the perception of change. The paper focuses on industrial buildings, with their active part in cultural development which is often underestimated due to their predominantly utilitarian character despite their great potential, and regardless of their protection status. The impact of collective memory is analysed through the example of a temporary physical change of structure within a conversion for the purpose of modern festival practices. These considerations are meant to raise awareness of the possibilities of temporary, but also potentially permanent transformations of industrial buildings, through detailed analysis of cultural sustainability in architectural discourse and its connection to collective memory.

Keywords: sustainable development, cultural sustainability, collective memory, adaptive reuse, industrial heritage

Културна одрживост и архитектура

Као средство испуњења захтева садашњих и будућих корисника, поновна употреба објеката кроз већи број итерација у експлоатацији представља виталну стратегију у постизању циљева одрживог развоја у архитектонском дискурсу. Индустријски објекти чија је намена у савременом друштву изгубљена или превазиђена могу бити својеврстан полигон за испитивање значаја одрживог развоја кроз истраживање културних аспеката њихове поновне реактивације.

Синтагма *стубови одрживог развоја*, која се често може наћи у литератури, традиционално подразумева да су еколошки, економски и социјални аспекти његова основа. Значај одрживог развоја у контексту решавања савремених еколошких проблема недвосмислен је, као и економски аспект, што је утицало на бројност и значај истраживања која се њима баве.¹ Са друге стране, схватање културе као покретача промена, који се налази у самом корену индустријализације, представља изванредан одоклон од социјалног аспекта одрживости. Без обзира на то да ли се култура доживљава као засебан *стуб одрживог развоја*, или као неопходан предуслов заједничког скупа вредности без којег он није могућ², истраживање утицаја културе на поновну употребу објеката неопходан је чинилац за успешност тих промена.

Институционална подршка и политике изградње које се односе на поштовање основних принципа одрживог развоја у већини земаља су утицале на уређење услова изградње, посебно у пољима примене материјала и економске исплативости објекта, те су ови аспекти преузели доминацију над осталим аспектима разумевања и утицаја изграђене средине на њене кориснике. Данас постоји консензус о потреби очувања изграђеног фонда као адекватан одговор на еколошку кризу, како би се смањио негативни утицај нове градње кроз повећање броја циклуса употребе једног објекта. Иако с рационалистичког становишта такво објашњење има смисла, неопходно је проширити аргументацију која прати одлуке о очувању већ изграђених објеката како би се постигло боље разумевање културних аспеката. Неопходно је прихватање значаја културних карактеристика једног објекта као вида презентације и репрезентације друштва, кроз чување меморије места и подржавања континуитета развоја. Улрих Бек [Ulrich Beck] истражује однос памћења и заборављања у контексту будућих активности, односно процене будућих ризика кроз питање да ли друштва која заборављају своју прошлост могу да имају позитивну будућност.³

Истраживање културне одрживости архитектуре првенствено захтева да се разјасни оквир за разумевање појма културе, као и начини на који се културна одрживост може интерпретирати. Дефиниција културе коју нуди Имануел Валерштајн [Immanuel Maurice Wallerstein] говори о култури као скупу заједничких особина које повезују једну групу, односно особина које су заједничке унутар ње, а нису у потпуности заједничке изван.⁴ Он такође наговештава да су те особине везане за систем вредности које поменути група дели и које је конституишу. У контексту посматрања одрживости културе и њене везе с индустријским наслеђем важно је поменути и Метјуа Рамплија [Matthew Rampley], који наводи да је појава речи *култура* (*culture*) у енглеском језику забележена крајем 18. века и да се повезује с појавом одређених других речи попут: *индустрија*, *демократија*, *класа*

и *уметност*. По његовом мишљењу, реч култура у Енглеској повезана је с реакцијом на индустријску револуцију.⁵ Веза културе и индустријске револуције, као модалитета размишљања који је на крају подстакао и довео до размишљања о потреби за одрживим развојем, значајна је за разумевање везе културе и одрживог развоја.

Такође, трајност архитектонског објекта посебно утиче на способност архитектуре да одређени тренутак у времену овековечи. Кроз изграђену средину материјализују се вредносни системи неке групе, тј. друштва, те је и улога архитектуре у креирању колективне меморије, изван сваке сумње, значајна.

Континуитет идентитета

Полазећи од претпоставке да је свака група састављена од појединаца са сопственим системима вредности и сећањима, који учествују у изградњи заједничког система вредности и меморије, питање начина на који се остварује ово јединство памћења јесте тема која има дугачку историју и чији се корени могу пратити још од старог века.⁶ Обележавање сегмената заједничке историје је тема истраживања *колективне меморије*. Социолог Морис Албваш [Maurice Halbwachs] увео је овај појам, под којим је подразумевао базу заједничког знања, информација и вредности које дели одређена група.⁷ Актуелно питање културне одрживости може се везати и за питање идентитета и колективне меморије једног друштва. У том смислу, културна основа одрживости објекта огледа се кроз његову континуирану употребу, а зависи од механизма кроз које се одржава веза с тим објектима, односно начина на које ти објекти преносе и чувају меморију. Када је реч о индустријским објектима превазиђене намене, неретко долази до занемаривања аспекта колективне меморије, јер им се као основна вредност приписује њихова утилитарна намена.

Ако имамо у виду сложеност процеса, неопходно је увести детаљнију поделу врста меморије, у односу на претходно поменуто индивидуалну и колективну. Алаида Асман [Aleida Assmann] тврди да постоји четири врсте сећања: *индивидуално*, *друштвено*, *политичко* и *културно*.⁸ Индивидуално сећање је везано за изградњу личних искустава и друштвеног идентитета, док наредна три нивоа имају карактер колективног сећања. Друштвено сећање се изграђује кроз интеракције појединаца, а политичка и културна сећања су *посредничка*,⁹ јер нису везана за директно проживљена сећања, или стечена у интеракцији са другима. Друштвена сећања представљају облик меморије који се кроз одређену материјалну или нематеријалну симболику (просторне праксе, скупови, фестивали, итд.) преноси кроз више генерација.

Према Асмановој, друштвено сећање може да пренесе искуства до свега три генерације. Када се говори о индустријском наслеђу, посебно из периода почетка индустријализације, према овом ставу, може се рећи да је степен индивидуалног сећања везан за оригиналну употребу тих објеката практично непостојећи. Са друге стране, грађење идентитета кроз неговање и разумевање политичког и културног сећања има значајан утицај на културну одрживост, јер оне подразумевају свесни напор да се пређе граница времена.¹⁰

Индустријско наслеђе

Као протагонисти интензивног техничко-технолошког напретка и сведоци корени-тих друштвених и економских промена из доба растуће индустријализације, објекти и целине индустријског наслеђа од великог су значаја за савремену људску историју и идентитет. Врло често је и сам настанак или нагли раст града забележен у том периоду био условљен управо индустријском функцијом.¹¹

Услед промене парадигме индустријске производње и услова друштвено-економске транзиције од средине прошлог века дошло је до повлачења индустријске производње пред услужним делатностима, или њеног потпуног гашења. Губитак активне функције, уз често нерешен статус културног добра, као резултат недовољног протока времена од настанка индустријских објеката и целина или неуважавања њиховог општег значаја, чини ургентним спречавање даље девастације истакнутих примера.¹² Поред степена заштите који уживају према Закону о културним добрима¹³, чак и заштићене индустријске целине умногоме зависе од материјалних услова субјеката задужених за њихову заштиту.

Индустријско наслеђе је међу последњима добило оквир за увођење заштите на међународном нивоу. Захваљујући *Конвенцији о заштити архитектонског наслеђа Европе*, одржаној 1985. године, Савет Европе упутио је *Препоруку за заштиту и конзервацију индустријског, техничког и грађевинског наслеђа у Европи*, 1990. године,¹⁴ због његовог неупитног значаја за целокупно историјско наслеђе. Препоруке су се превасходно тицале идентификације, анализе и заштите индустријског наслеђа. Нарочито је потенцирано унапређење индустријског наслеђа путем његове промоције у јавности кроз кампање и туризам.

Вредност индустријског наслеђа потврдиле су и међународне организације које се баве заштитом наслеђа, *ТИССИН*¹⁵, *ИКОМОС*¹⁶ и Унеско, које су својим деловањем обухватиле и активности на очувању индустријског наслеђа. Третман индустријског наслеђа у духу *Венецијанске повеље*¹⁷ уређен је почетком новог миленијума *Нижњи Тагил повељом за индустријско наслеђе*¹⁸ 2003. године, а затим су 2011. године усвојени *Обједињени ИКОМОС – ТИССИН принципи за конзервацију индустријских локалитета, структура, области и предела*, тзв. *Даблин принципи*.¹⁹

Целине индустријског наслеђа карактерише вишеслојност археологије, која сугерише да су претрпеле извесне трансформације током самог трајања њихове примарне намене. То су могле бити измене пратећих садржаја, али и измене основних процеса производње. Упркос наизглед нефлексибилним структурама, грађене су са утилитарном функцијом и могућношћу да обухвате различите опсеге опреме и организације.

Поред инхерентних повољних карактеристика индустријских објеката, неке карактеристике су настале и као производ савремених околности. У већим градовима су експанзијом градског ткива некадашње ободне локације доспеле у шири центар града, што их данас чини још атрактивнијим. У прилог изводљивости поновне употребе, насупрот рушењу, говори и чињеница да су у њиховој изградњи коришћени савремени материјали и системи.²⁰ Као *млађи примерци наслеђа*, погодни су за адаптације и

модернизације с потенцијалом да обогате културну слику и начин живота, што их чини привлачним и са туристичког становишта.²¹ Њиховом адекватном ревитализацијом може се постићи позитиван стимуланс, како за локалну заједницу и њен идентитет тако и за град у целини.²²

Индустрија, првобитно иницијатор напретка савремених градова, кроз одговарајући приступ регенерацији, поново може постати иницијатор развоја у економском смислу, како на локалном тако и на регионалном и националном нивоу.²³ Трансформације градова који су кроз индустријску револуцију свој идентитет везали за индустрију, као главну покретачку снагу, трајно су утицале на њихов културни идентитет, те су и нагле промене у начину производње имале далекосежније последице за њих. Културна одрживост у овим градовима је везана и за очување меморије о постојању индустрије која је данас у одређеној мери или потпуно превазиђена, али је била пресудна за одређени период њиховог развоја. Значајно је нагласити механизме којима се може обезбедити континуитет идентитета, а самим тим и културна одрживост.

Adaptive reuse

Концепт *adaptive reuse* првобитно је коришћен за ревитализацију културне баштине. У последње две деценије његов потенцијал препознат је изван оквира конзерваторског приступа, те је доживео своју ширу примену и редефиницију.

Јавна конференција о адаптивној пренамени и транзицији изграђеног наслеђа организована је у Леувардену 2018. године, са учешћем Архитектонског савета Европе. Усвојена *Леуварден декларација*²⁴ наводи значајан губитак намене и бројности објеката наслеђа, међу којима се налази и знатан број индустријских објеката, са својим културним, историјским, просторним и економским вредностима. Евидентно је да су незаштићене индустријске целине које су изгубиле своју првобитну намену најчешће запуштене или срушене, чиме се доприноси стварању грађевинског отпада и загађења, а истовремено се губи део локалног идентитета и индустријске прошлости. Први пут се у повељу о третману наслеђа уводи термин *adaptive reuse*, који се тумачи као концепт усмерен ка очувању вредносних садржаја док се простори прилагођавају новим наменама.

Када говоримо о проблематици поновног искоришћења изграђеног, уочавамо да превасходна неодрживост објеката није исход детериорације њихове материјалне структуре, већ њихове неадекватности услед промене намене, биоклиматских услова или других савремених захтева.²⁵ Одрживост се примарно огледа кроз већи број циклуса у којима су испуњени захтеви различитих генерација, одлаже се рушење објекта и продужава његов век адаптирањем у новим измењеним околностима.²⁶ Оно што може овим објектима и целинама омогућити добро стање јесте њихова очувана употребна вредност, без обзира на то да ли уживају заштиту или не.²⁷ Не сме се изгубити из вида да концепт одрживости у домену културне баштине подразумева и стимулисање њене употребе с циљем очувања адекватног односа материјалног и духовног, што је неопходно за културни идентитет.²⁸

Пренамена објеката индустријског наслеђа у музејске препозната је као један од најчешћих видова поновне активације. Такве интервенције поспешују промоцију наслеђа и као јавног добра чине га доступним, при чему основни мотив нису примарно тржишни интереси²⁹ већ потреба да се акумулирани културни капитал представи најпримеренијим средствима, тј. да нове намене буду у служби афирмативне презентације претходних, уз уважавање значаја које су ти објекти имали у формирању савременог друштва. Као честе нове намене, поједини аутори наводе и галерије, антикварнице, продавнице уметничких предмета, ресторана³⁰, становање, канцеларијске и изложбене просторе, хибридне намене – попут инкубационих центара за истраживање и пословање, функције информационих технологија³¹ итд.

Фестивалске активности као привремене адаптивне пренамене

Када објашњава политичко памћење, Асманова говори о повременим реактивацијама сећања кроз одређене ритуалне активности, при чему места и споменици представљају опипљиви материјал, својеврсну позорницу меморије.³² Фестивали, инклузивне колективне уметничке праксе које се одвијају на јавним просторима, могу се посматрати као активни учесници друштвеног сећања, које наговештава постојање осталих видова колективног сећања. Фестивалске манифестације таквог карактера нису новост нити реткост, а у светској пракси постале су један од метода за решавање проблема напуштених простора и њихов број се повећава последњих деценија. Упркос бројним потенцијалима, постоје и критике таквог вида реактивација простора, од којих се најчешће помиње комерцијализам, њихова претерана генеричност, сличност са другим фестивалима, као и негативни утицаји на локално становништво услед фаворизовања културног туризма.³³

Пример Арсенала у Крагујевцу

Верољуб Трифуновић у својој књизи о историјском развоју града Крагујевца истиче значај и међусобну повезаност развоја војне индустрије и конституисања нове државе. Главна покретачка енергија урбанизације Крагујевца тог периода била је управо војна индустрија, која се развијала паралелно са стварањем нове државе.³⁴ Тема модернизације државе која гради свој нови идентитет на тековинама индустријализма обрађена је кроз неколико дела која прате њен напредак у раздобљу раскидања веза с турском доминацијом и уласком у културне токове који повезују читав развој савремене европске цивилизације.³⁵ Иако се, према ставовима више аутора, тај развој догодио са закашњењем и са скромнијим почецима у односу на остатак Европе, може се јасно пратити линија која повезује војну индустрију у Крагујевцу с поруком о новој држави која слави своју културну независност. Посматрано у историјском контексту развоја града Крагујевца, смештање индустрије и њен континуирани развој на простору града утицали су на креирање идеје о Крагујевцу као индустријском граду. У том контексту значајан је конти-

нутет идеје о култури индустријализације и напретка која прати такве градове. Позиционирање индустрије у Крагујевцу, након премештања престонице у Београд, допринело је формирању новог идентитета града који се задржао до данас. Током наредних година војна индустрија се развијала и ширила, задржавајући и модификујући одређене целине комплекса.

У складу с постојећом структуром и могућностима објекта, након измештања производног погона 1968. године, зграда старе ливнице претворена је у музеј, данас познат под именом *Стара ливница*.³⁶ Такав вид адаптивне реактивације, чији се примери могу све чешће налазе у савременој пракси, важан је с аспекта очувања колективне меморије. У њему су, поред фотографија којима се презентују значајни историјски тренуци, сачуване и оригиналне машине, као и сама структура објекта у великој мери.

Поред трајне пренамене дела објеката, на локацији крагујевачког Арсенала одвијају се и повремене реактивације у виду фестивалских активности. Два наведена примера наизглед исте просторне праксе приступају идеји о очувању колективне меморије и континуитету идентитета с различитих аспеката.

Због свог великог габарита и специфичне материјализације, простор Арсенала у Крагујевцу од 2011. године се користи као простор за одржавање летњег музичког фестивала *Арсенал фест*. Веза музичког фестивала као просторне праксе и фабрике оружја у смислу чувања културне меморије у најбољем случају је посредна, с обзиром на то да су просторне карактеристике комплекса играле пресудну улогу у одабиру локације за фестивал. У датом контексту је критика о потенцијалној генеричности оваквих пракси потпуно утемељена. Са друге стране, позитиван ефекат активности видљив је с аспекта презентације специфичне и јединствене локације комплекса који поседује дугу развојну историју.

У организацији *Европске руте индустријског наслеђа*,³⁷ као део активности Савета Европе које промовишу став да „... наслеђе различитих земаља и култура Европе представља дељено културно наслеђе“³⁸, током 2020. године изведена је плесна манифестација *Work it out*. У Србији, на локацији Кнежевог арсенала, окупила је групе младих плесача, углавном дечјег узраста, који су кроз плес на индустријским локалитетима скретали пажњу на значај индустријског наслеђа као заједничке линије цивилизацијског развоја, као и на његов велики потенцијал за реактивацију.

Закључак

Потенцијал унапређења изграђеног фонда уз очување идентитета и поштовање наслеђа значајан је за објекте индустријског наслеђа који су изгубили своју намену и активност. Препознавање вредности индустријског наслеђа као сведока значајних историјских процеса, технолошког и друштвеног развоја, уз чињеницу да су преостали објекти угрожени, резултовало је доношењем међународне регулативе за њихову заштиту. Сходно свему наведеном, адаптивна пренамена индустријског наслеђа треба да подразумева не само смањење грађевинског отпада одлагањем рушења већ првенствено континуитет културних вредности. Индустријски објекти, који су првобитно

имали улогу у процесу производње и загађења, у будућности могу утицати на побољшање услова и квалитета живота својом трансформацијом у одрживе системе, тиме дајући и импулс за развој локалног контекста.

Пример простора Војнотехничког завода у Крагујевцу, илустративан је за презентацију већ постигнутих реактивација и њиховог утицаја, као и могућности за будуће интервенције. Комплекс је од самог почетка производње оружја претрпео велике промене, више пута је реконструисан након ратних разарања, што је пратило и његово проширење, тако да је његов континуитет на датој локацији, као и презентација вишеслојности културне меморије места, својеврсни приказ развоја културе индустријске производње као фактора развоја друштва.

Адаптивна пренамена која је омогућила музејску функцију *Старе ливнице* носи главну улогу у непосредном очувању и презентацији тог индустријског наслеђа, док повремене фестивалске праксе доносе једну нову публику и контекст. Тиме се на иновативан начин остварује преношење вредности долазећим генерацијама и доказује да се може побудити интересовање за њих упркос изазовима савременог доба. Велики потенцијал индустријског наслеђа садржан је у широком дијапазону могућности за различита просторна понашања, која сами габарити индустријских објеката углавном дозвољавају. Доказ за ову тезу јесте одржавање великог броја фестивала на датим локацијама, који кроз периодично понављање могу да учествују у афирмацији културне меморије. С аспекта постојања меморије места и коришћења наведеног феномена фестивалских пракси, може се обезбедити и да локалне организације лакше финансирају и улажу средства како би се индустријско наслеђе ревитализовало.

Значајно је нагласити и везу локалног индустријског наслеђа са ширим европским контекстом, посебно с аспекта дељене културне меморије као важног елемента који подржава разумевање културне одрживости на различитим нивоима. Временска дистанца од изградње ових објеката ставља их у домен друштвеног сећања, чиме је још увек њихов културни значај у смислу активних и градивних елемената савремене културе недовољно познат и искоришћен. Постојање иницијатива, попут поменутих културних рута Европе које организује Европски савет, подижу свест о значају културне вредности ових објеката.

Напомене

- 1 Soini, K., Birkeland, I. Exploring the scientific discourse on cultural sustainability, *Geoforum*, 2014, 51, 213–223.
- 2 *Ibid.*
- 3 Connerton, P. *How Modernity Forgets*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, 11–12.
- 4 Valerštajn, I. Kultura kao ideološko poprište modernog svetskog sistema, *Reč*, 2003, 71/17, 265–284.
- 5 Rampley, M. *Exploring Visual Culture: Definitions, Concepts, Contexts*, Edinburgh University Press Ltd, Edinburgh, 2005, 5–8.
- 6 Connerton, P. *How Modernity Forgets*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, 14–15.

-
- 7 Sládeček, M., Vasiljević, J., Petrović Trifunović, T. (ur.), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Zavod za udžbenike Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2015, 29–59.
- 8 *Ibid.*, 71–86.
- 9 *Ibid.*
- 10 *Ibid.*
- 11 Marinović-Uzelac, A. Industrijska funkcija gradova, *Arhitektura urbanizam*, 1964, br. 26, 19–20 i 56–57.
- 12 Кадијевић, А., Индустијска архитектура Београда и Србије : Проблеми истраживања и тумачења, *Годишњак града Београда*, 2012, књ. LIX, 11–36.
- 13 Закон о културним добрима, *Службени гласник Републике Србије*, бр. 71/94, 52/2011 – др. закони, 99/2011 – др. закон и 6/2020 – др. закон.
- 14 *Recommendation No. R (90) 20 of the Committee of Ministers to Member States : On the Protection and Conservation of the Industrial, Technical and Civil Engineering Heritage in Europe*, Council of Europe Committee of Ministers, 1990 [internet], available through <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804e1d18>
- 15 *The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage* (TICCIH).
- 16 *International Council on Monuments and Sites* (ICOMOS) је међународна организација са преко десет хиљада стручних саветника, 271 институцијом чланица и 28 интернационалних научних одбора из 151 државе света.
- 17 *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (1964 The Venice Charter)*, 2nd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments and Sites, ICOMOS, Venice, 1964 [internet], available through https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf
- 18 *The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage*, TICCIH, 2003. Препознаје универзалну вредност целокупног индустријског наслеђа као сведока активности са историјски важним последицама. Оно се препознаје и као носилац друштвених вредности локалног идентитета, технолошке и научне историје производње, инжењерства и конструкције, а поседује и извесне естетске архитектонске вредности. Даје се предност реверзибилним адаптацијама и контролисаном процесу третмана индустријског наслеђа.
- 19 *The Dublin Principles, Joint ICOMOS – TICCIH Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes*, 17th ICOMOS General Assembly, ICOMOS, 2011, Paris, [internet], available through https://ticcih.org/wp-content/uploads/2013/10/GA2011_ICOMOS_TICCIH_joint_principles_EN_FR_final_20120110.pdf. Уважавају контекст модерне ере и нове друштвене и културолошке обрасце, где се посебно осетљивим сматра индустријско наслеђе, које неретко бива девастирано због недостатка свести о његовом значају, али и због самог просторног аспекта.
- 20 Илијевски, А., Бетон и стакло : Архитектура 1950–1970 данас, у: *Архитектура и урбанизам после Другог светског рата : Заштита као процес или модел* (VI Конференција), зборник радова, Завод за заштиту споменика културе града Београда, Београд, 2015, 168–185; Jevremović, Lj., Vasić, M., Jordanović, M. Aesthetic of Industrial Architecture in the Context of Industrial Building Conservation, in: *Proceedings of IV International Symposium for Students of Doctoral Studies in the Fields of Civil Engineering, Architecture and Environmental Protection*, Niš, 2012, 88–87; Damjanović, V., *Jedna varijanta šeda*, *Arhitektura urbanizam*, 1964, br. 26, 35–36.
- 21 Куртовић-Филић, Н., Важан јубилеј – Двадесет бројева часописа 'Наслеђе' и рад Завода за заштиту споменика културе града Београда у периоду 1999–2019. године, *Наслеђе*, 2019, XX, 9–22.
- 22 Nikezić, A., Janković, N. Napušteni prostori kao impuls razvoja grada u svetlu klimatskih promena, u: *Uticaj klimatskih promena na planiranje i projektovanje*, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 2011, 125–143.

- 23 Ротер-Благојевић, М., Николић, М., Предлог ревитализације уметничке ливнице 'Скулптура', *Наслеђе*, 2012, XIII, 223.
- 24 *Leeuwarden Declaration: Adaptive Re-Use of the Built Heritage: Preserving and Enhancing the Values of Our Built Heritage for Future Generations*, Public Conference on the Adaptive Re-Use and Transition of Built Heritage, 2018, Leeuwarden.
- 25 Šijaković, M., *Recycling Industrial Architecture: The Redefinition of the Recycling Principles in the Context of Sustainable Architectural Design*, doktorska disertacija, Polytechnic University of Catalonia, Barcelona, 2015.
- 26 Schmidt, R. III, Austin, S. *Adaptable Architecture – Theory and Practice*, Routledge, Abingdon, 2016.
- 27 Куленовић, Р. *Индустријско наслеђе Београда*, Музеј науке и технике, Београд, 2009.
- 28 Мароевић, I. Концепт одрживог развоја у заштити културне баштине, *Сocijalna ekologija* : часопис за еколошку мисао и социолошка истраживања околине, Zagreb, 2001, Vol. 10, No. 4, 235–246.
- 29 Cizler, J. *Aktiviranje objekata industrijskog nasleđa kao potencijal za razvoj grada*, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, Beograd, 2014.
- 30 Ротер-Благојевић, Николић, *нав. дело*, 221–234.
- 31 Kalner, S. Adaptive Re-Use, u: *Encyclopedia of 20th Century Architecture Volume 1 (A-F)*, Fitzroy Dearborn, 2004, 22–25.
- 32 Sládeček, Vasiljević, Petrović Trifunović, *нав. дело*, 81–83.
- 33 Quinn, B. Arts Festivals and the City, *Urban Studies*, 2005, 42(5/6), 927–943.
- 34 Трифунуовић, В. *Грађење Крагујевца у Кнежевини и Краљевини Србији*, Кораци, Крагујевац, 2008, 63: „Индустријска фаза урбанизације Србије почела је тек средином 19. века. Крагујевац је био први типично индустријски град у том процесу. Војна индустрија била је основ урбаног развоја Крагујевца. Настајала је упоредо са стварањем државе.“
- 35 Радовановић, Б., Илић, П., Миливојевић, Р., Борозан, И. *Историјска и уметничка баштина Војнотехничког завода*, Завод за заштиту споменика културе Крагујевац : Министарство културе републике Србије, Крагујевац, 2013, 93–111.
- 36 *Исто*.
- 37 <https://www.erih.net/about-erih/cultural-route-of-the-council-of-europe> [23. 3. 2021]
- 38 Пројекат је покренуо Савет Европе 1987. године. На видљив начин, путовањем кроз простор и време, показује како наслеђе различитих земаља и култура Европе представљају заједничко културно наслеђе, доступно на <https://www.erih.net/about-erih/cultural-route-of-the-council-of-europe> [23. 3. 2021].